

KNJIŽEVNO DJELO STEFANA ZANOVIĆA U KONTEKSTU PROSVJETITELJSTVA

Stefan Todorović

The work of Stefan Zanović is a significant step forward in the history of Montenegrin literature. It fully followed the literary trends that were popular in eighteenth-century Europe. He still attracts the attention of many researchers and historians of literature, and since a good part of his records and records about him remained untranslated into Montenegrin, we believe that new comprehensive studies of the character and work of Stefan Zanović are yet to come. This paper is an attempt to interpret his work in the context of the epoch when it was created.

Crnogorsku književnost XVIII stoljeća istoričari književnosti svrstavaju u staru crnogorsku književnost ili književnost prednjegoševskog doba.¹ Međutim, termini „stara književnost“ i „prednjegoševsko doba“ u novijoj literaturi se problematizuju i zamjenjuju istorijskoknjiževnom periodizacijom u kojoj su pojedini periodi označeni nazivima dominantnih stilskih formacija. Tako su u monografiji Radoslava Rotkovića *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852.*

¹ Videti periodizacije crnogorske književnosti Vojislava P. Nikčevića i Milorada Stojovića.

godine, koja je objavljena kao II tom *Istorije crnogorske književnosti* sasvim izostali pojmovi „stara književnost“ i „prednjegoševsko doba“, a literarno nasljeđe koje je ranije bilo označavano tim terminima podijeljeno je na tri književnoistorijske cjeline: srednji vijek, humanizam i renesansa, te barok i prosvjetiteljstvo.² XVIII vijek u crnogorskoj književnosti karakteriše smjenjivanje i međusobno preplitanje nekoliko književnih pokreta, književnih pravaca i stilskih formacija. U prvoj polovini XVIII vijeka dominira barok, da bi se istovremeno ili nešto kasnije, pojavili klasicizam, klasicistički racionalizam i prosvjetiteljstvo, a krajem XVIII i početkom XIX vijeka pojedini pojavni oblici romantičarske stilske formacije. Stvaraju se književna djela u svim žanrovima – poeziji, prozi i drami – prvi put crnogorskoj literaturi nastaju djela koja se bave teorijskim pitanjima književnosti i pisci koji pišu ne samo na italijanskom, latinskom i francuskom jeziku već i na svom narodnom jeziku. „U tome se izrazito manifestuje sazrijevanje svijesti o vlastitom etničkom biću i njihovo crnogorsko narodnosno opredjeljenje na tadašnjem nivou socijalnog razvitka...“³. Tokom XVIII stoljeća dolazi do razvijanja jačih veza između Crnogorskog primorja i kontinentalnog dijela Crne Gore i na ekonomskom i na kulturnom planu.⁴

² O neadekvatnosti pojmova „stara književnost“ i „prednjegoševsko doba“ opširnije piše Aleksandar Radoman u radu „Crnogorska srednjovjekovna književnost: identifikacija, periodizacija, pregled“, u knjizi: *Studije o starijoj crnogorskoj književnosti*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015, str. 33-65.

³ Vojislav Nikčević, „Periodizacije stare crnogorske književnosti“, *Zbornik radova profesora i saradnika Nastavnog fakulteta u Nikšiću*, Nikšić, 1982, str. 298.

⁴ O duhovnom jedinstvu podlovačenske Crne Gore i Boke Kotorske v. opširnije u kapitalnoj monografiji Milorada Nikčevića, *Crnogorska književnost od 1852. do 1918, Istorija crnogorske književnosti, knjiga III*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 477-497.

Epoha prosvjetiteljstva u Crnoj Gori javlja se u dva značenjska oblika. Jedan je vezan za život i djelo Stefana Zanovića, koji je u svojim književnim radovima širio ideje epohe, a drugi je vezan za djelovanje crnogorskih vladika, odnosno njihovo prosvjećivanje sopstvenog naroda.

Stefan Zanović je bio „dijete svoga stoljeća“, oblikovao se u duhu svoga vremena i predstavlja najizraziti primjer prosvjetiteljstva u crnogorskoj književnosti. Ostavio je iza sebe preko dvadeset izdanja raznovrsnih djela (poeziju, roman, istorijsko-političke spise, filozofska djela) i veliki broj pisama, što ga je činilo svestranim poput najvećih predstavnika svoje epohe. Knjige je štampao po raznim gradovima širom Evrope od kojih su neke izlazile sa lažnim naznakama o mjestu ili rednom broju njihovog izdanja. Prve dvije knjige izašle su 1773. godine, to su: *Opere diverse (Razna djela)* koja je štampao u Parizu i *Poesie (Pjesme)*, iako je na koricama naznačena Ženeva kao mjesto izdavanja knjige, ipak je utvrđeno da je štampana u Milanu. Izdao ih je pod svojim pravim imenom (*Stefano de Zanowich*), uz pridodatu titulu „kneza“ (*conte*) i uz dopunske naznake o postojbini i akademskom članstvu. Sljedeća svoja ostvarenja izdavao je pod raznim imenima (*Stiepan Pastorvecchio*, *Prinz von Montenegro*, *gran Castriotto d'Albanie*, *Le Grand Castriotto d'Albanie surnomé Scanderbeg*, *Stiepan – Annibale d'Albanie*) ili neodređenim pseudonimima (*un Ex-Ministre d'Etat*, *Un Ture*, *un Oriental*⁵) a objavljivao ih je i bez potpisa autora što je bila jedna od odlika epohe. U Poljskoj je izdavao knjige u kojima se predstavlja ili razmatra politička sudbina Poljske: *Le destin politique de la Pologne* (Kroja?, 1778), *L'Horoscope politique de la Pologne* (Cetinje?!, 1779); ljubavne pjesme upućene nekoj mladoj Poljskoj dami

⁵ Miroslav Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII vijeka*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1990, str. 448.

Chansons amoureuses à Gettrude de Pologne (A la Haye),⁶ knjigu posvećenu prijestolonasljedniku Fridrihu Viljemu II, *Epîtres Pathétique* (1779, 1780); razne političke spise: *La Poésie et la Philosophie d'un Turc*, *Le grand Castriotto d'Albanie*, *Histoire* (Pariz, 1779). Zanović dalje izdaje i štampa „izabrana djela“ princa Kastriota albanskoga, što je bio njegov omiljeni pseudonim u to vrijeme, *Oeuvres choisies du Prince Castriotto d'Albanie* 1782. godine, u kojima se nalaze raznorodni tekstovi, kao što su „karakteristični portret nasljednog princa Pruske“, i jedno Zanovićevo pismo američkom kongresu, u kojem sebe nudi – za vladara Amerike, a pridodato im je djelo čudnog naslova i još čudnije sadržine: *Fragment d'un nouveau chapitre du Diable boiteux, envoyé de l'autre monde par M. le Sage*. Zatim knjigu o Poljskoj s izmijenjenim naslovom i u novom izdaju *L'Alcoran des princes destinés au Trône* (izdata navodno u Petrogradu, 1783), knjižica o samoći *La Solitude*, „u istočnjačkom stilu“ (1783) i *Misli Stjepana Hanibala Paštrovića (Penses de Stiepan-Annibale Vieux Berger d'Albanie)* s naznakom, vjerovatno lažnom, da je 1784. godine štampana u Kalkuti.⁷ Sva ova djela imaju, u izvjesnom smislu, primijenjeni karakter. Takođe je, u knjigama štampao vlastiti portret s natpisom *Scribere iussit veritas* (istina nalaže da se piše) odražavajući time duh vremena i epohe.

Djela koja je izdavao nijesu se svojim kvalitetom i izborom tema razlikovala od literature koja je vladala u književnim i kulturnim centrima Evrope XVIII vijeka. U njima, on raspravlja o čovjeku i njegovoj prirodi, o vaspitanju i moralu, o dobru i zlu, o društvu, filozofiji, religiji, književnosti, poeziji, ljubavi, o svemu onome što je zanimalo velike mislioce njegovog

⁶ M. Breyer, *Antun conte Zanović i njegovi sinovi*, Matica Hrvatske, Zagreb, 1928, str. 51.

⁷ Videti: Miroslav Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII vijeka*, Srpska književna zadruza, Beograd, 1990, str. 471.

vremena. Ove razne teme Zanočić obrađuje na originalan način, što je mogao duhovitije i privlačnije za čitaoca. Iako u svojim djelima nije donosio nove ideje koje epoha već nije vidjela, on ih je obrađivao na sebi svojstven način. Kako primjećuje Sofija Kalezić-Đuričković svi njegovi „tekstovi ‘protkani’ su psihološkim doživljajima, ličnom intonacijom i individualnim stavom. Riječ je o autobiografičnosti kao bitnom svojstvu većine njegovih ostvarenja.“⁸

Opravdavao je poetiku preuzimanja i piše da „Pjesnici treba da čine kao stari Spartanci: da krađu i da krađu sakrivaju, da tuđe stvari preboje, a ne da ih ostavljaju istovjetne“. Zato je kao odliku samostalnoga djela smatrao doradu i vlastito preoblikovanje tuđega rada. U tom smislu je i za monodramu *Pigmalion* Žan-Žaka Ruosa, koju je preveo i izdao i kao posebno izdanje i u okviru knjige *Opere diverse* govorio: „moj Pigmalion“, ističući da je to „slavno djelo velikoga duha“ nastojao da načini „svojim pod novim pjesničkim oblikom ideja“. Na mnogo originalniji način, i to ne kao prijevod ili obradu tuđega djela, u *Turskim pismima* iznosi kritički stav prema društvenim prilikama u Evropi XVIII vijeka služeći se književno-umjetničkom formom sopstvene epohe. Po ugledu na *Persijska pisma* uzima za glavnog lika čovjeka koji dolazi iz orijentalne kulture i kroz njegova pisma daje kritiku evropskom društvu. U samom struktuiranju djela, đe sebe predstavlja kao pronalazača pisama koji ih je uredio i objavio, imamo pored prosvjetiteljskih i postmodernističke elemente književnosti.

Ono u čemu se nije mogao ugledati na velike stvaraoce svoga doba, jeste ideja objavljivanja svojih *Posmrtnih djela*. Ako ne ulazimo u razloge, zašto je objavio svoju smrt, mora mu se priznati izuzetna originalnost koja je svojstvena piscima kasnijih epoha.

⁸ Sofija Kalezić-Đuričković, „Braća Zanočić kao predstavnici racionalizma na tlu crnogorskog primorja“, *Matica, časopis za društvena pitanja i kulturu*, godina XVI, broj 64, zima 2015, Cetinje, Podgorica, 2015, str. 143.

Korespondencija putem pisama krasila je čitavu epohu prosvjetiteljstva. Zanović je i u tome bio neumoljiv. U skoro svim njegovim djelima pronalazimo pisma koja je upućivao uglednim ljudima i vladarima svoje epohe, prije svega Katarini II, caru Josifu, Fridrihu Viljemu II, kao i slavnim književnicima poput Voltera, D'Alamberta, Marmontela, Rusoa, koga je nazivao svojim „učiteljem“, i pisma upućenim damama iz visokog društva. Na neki način su ga pisma, možda, koštala života, jer ona koja je pisao i slao iz amsterdamskog zatvora, a koja nikad iz njega nijesu ni odaslata, su možda mogla da ga spasu, da su stigla do njihovih adresata. Možda ne bi svoj život okončao na tako „neslavan“ način i danas bismo vjerovatno imali pisca zrelijih književnih ostvarenja, koja bi možda došla i u romantičnom duhu za što je Zanović nesumnjivo imao senzibiliteta.

Neki od Zanovićevih spisa ostali su za njim u rukopisu, i čuvaju se po raznim bibliotekama u svijetu. Ne znamo sa sigurnošću što je Zanović sve napisao i publikovao. Još uvijek nam je zbog neprevedenosti većina njegovih djela nedostupna za proučavanje. Na našem jeziku pojavile su se svega dvije Zanovićeve knjige: *Pakao ili nebo* – izbor iz Zanovićeva stvaralaštva koji je načinio Radoslav Rotković, koja je 1979. godine objavljena u okviru biblioteke *Luča i Turska pisma* – koja je priredio Miroslav Pantić u okviru edicije Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka.

Tokom XVIII vijeka vladalo je ineresovanje za istočnjačku egzotiku i za mistifikacije, takav su utisak ostavili i Stefan Zanović i njegova *Turska pisma*, koja je izdao u Drezdenu 1777. godine na italijanskom i francuskom jeziku. Interesovanje za knjigu bilo je veliko i iste godine prevedena je i na njemački jezik. U romanu nailazimo na brojne mistifikacije koje su u dosadašnjem izučavanju *Turskih pisama* gledane izvana, kao na odražavanje autorovih osobina, to jeste na vanknjiževne

pretenzije koje je htio Zanočić da postigne izdavanjem svojih knjiga. Manji je fokus bio na samo djelo, kao svijet za sebe.

Turska pisma pripadaju žanru epistolarnoga romana, formi osobito popularnoj u epohi prosvjetiteljstva. U epistolarnom romanu kako navodi Aleksandar Radoman pozivajući se na Žana Rusea i njegov rad *Jedan književni oblik, roman u pismima*,

„...romanopisac nastupanjem epistolarne forme, prvi put u istoriji romana, odustao o pripovijedanja; on više niti priča, niti navodi likove da pričaju; oslobađa se priče zamišljene kao niz doživljaja đe su bića činioci ili stradalnici. Tako autor, koji kao da nestaje, jer više ne priča, nego ostavlja ličnostima da sve kažu, vraća svoju prednost kao raspoređivač i skladatelj. Taj raspored više ne zavisi od pripovijedanja ili od logičkog redosljeda događaja; romanopisac prestaje da bude pripovjedač koji je prividno potčinjen činjenicama o kojima priča, da bi bio unaprijeđen u autora, tj. Gospodara djela. Prema Ruseovoj tipologiji romana u pismima, *Turska pisma* bila bi ‘simfonijsko djelo’ – orkestracija mnogobrojnih i jednovremenih dopisnika, no kako nijedan od ovih likova, izuzev Osmana, u romanu nije dobio veći prostor ovu bi tipologiju valjalo shvatiti tek uslovno.“⁹

Radoman u svome radu, oslanjajući se na formulaciju Radomira Ivanovića da su *Turska pisma* epistolarna proza, dolazi do zaključka da ona predstavljaju prvi novovjekovni roman u crnogorskoj književnosti. „Rezultat do kojeg se dolazi hipertekstualnom analizom jeste da je Zanočićeva ‘knjiga’ nesumnjivo roman“¹⁰ zaključuje i Marjana Đukić u svom radu.

⁹ Aleksandar Radoman, „Turska pisma Stjepana Zanočića kao prvi roman u crnogorskoj književnosti“, *Lingua Montenegrina* br. 3, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 358, 359.

¹⁰ Marjana Đukić, „Sentimentalizam ‘Turskih pisama’ Stjepana Zanočića, *Lingua Montenegrina*, god, III, br. 5, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2010, str. 234.

Zanović, koristeći konvencije svoga doba stvara jedno veoma zanimljivo djelo. Razni narativni oblici koje koristi stvorili su hibridnost teksta, koja je izazivala čuđenje. U pripovjedačkom postupku, *kako to nalažu žanrovski principi*, u romanu se *javlja priređivač rukopisa – Stjepan Pastorvecchio* (Stiepan Pastorvecchio). On svoja pisma štampa u Carigradu dajući nam potvrdu fikcionalnosti. „Na okvirima teksta nalaze se Predgovor, u epiloškoj, i Pismo javnosti, u finalnoj poziciji. Oba teksta funkcionišu po principu ‘ogoljenog postupka’, ukazujući na poetička i motivaciona čvorišta romana.“¹¹ Imamo pisma koja glavni lik upućuje na razne adrese, zatim pisma bez adresata i adresanata, tuđa pisma, odlomke pisama i dvije priče.

Pismo koje karakteriše obavezna upotreba *ja*, poput memoara i intimnih dnevnika, predstavlja formu koja je bila veoma popularna u prosvjetiteljstvu. Što nije slučajnost, jer je prosvjetiteljstvo zahtijevalo da se iskaže svoje mišljenje. Ono što je karakteristično za ove forme jeste da imaju pripovjedača koji je istovremeno i lik u radnji. Pismo postaje događaj sam po sebi u kojem su obuhvaćena osećanja, a čitalac postaje savremenik radnje. Obaveza romanopisaca epistolarnoga romana postaje raspored pisama u djelu.

Kroz pisma pratimo Osmanova putovanja Evropom i njegova razmišljanja tokom upoznavanja mondenskog života. Pisac nam preko glavnog lika daje zapažanja o raznim vidovima života evropskog društva, napisana na satiričan i duhovit način. Kroz satiru, kao glavno oružje mislilaca XVIII vijeka, kritikuju se i ismijavaju sve društvene klase, crkva, nepotizam, pristrasnost, nezasitost, lakomost i druge deformacije društva. U pismima imamo poređenje dvije različite civilizacije i kulture. S jedne strane imamo čuđenja i ismijavanja, ponekad i divljenja evropskoj kulturi i njenom društvu od strane orijentalnih likova.

¹¹ Aleksandar Radoman, *Isto*.

Dok sa druge strane nam se prikazuju običaji na istoku i njihovo društveno uređenje. Pisac nam kroz Osmanova razmišljanja pokazuje društvene odnose u Evropi gledane izvana, od čovjeka koji tu ne pripada, već na njih gleda kao na predstavu. Analizira ih, upoređuje i daje zaključke.

Pored Osmana, kao centralnog lika, u vidu korespondenata, kao adresanti javljaju se i drugi likovi: Gospodin Lindau, Sara Jevrejka, Geltruda, Stjepan Zanočić, Fatima, Despina, Zamora, Tulima, Mahmud, Zizim, veliki vezir, kneginja Santa Kroče. Likovi pripadaju i evropskom i orijentalnom svijetu, a ima i stvarnih ličnosti kojima su upućena pisma – Volter, kralj Pruske, ruska carica Katarina II. Postoje tri potpuno „ženske“ razmjene: Sara – Rozalinda, Despina – Zelinda, i Fatima – Rozalinda. Zanočić je u svoje djelo ugradio i dvije kraće narativne forme – *Priču o Felimi i Abderamanu* i *Istoriju o Pizaniju*. Umetnuta pripovijest *Priča o Felimi i Abderamenu*, koja odiše sentimentalizmom, je priča o dvoje napuštene dece koja odrastaju u prirodi kod mudraca Kajlaza. Prvi dio priče je idilično odrastanje i razvijanje velike, čiste, iskrene i senzualne ljubavi između Felime i Abderamena. Nakon što budu oti s ostrva, njihov brod napadaju hrišćani i oslobađaju ih. Međutim u toj borbi Felima je smrtonosno ranjena i umire. Abderamen spašava život jednom caru i postaje njegov najbliži sluga i prijatelj. Car, koji je kasnije postao kralj, uz Abderamena se mijenja i postaje bolji vladar. Kada mu Abderamen izloži svoj plan uređenja države, koji se poklapao s idejama prosvijećenog apsolutizma, kralj ga je prihvatio i predložio svom Savjetu da ga sprovede. Šutradan je kralj otrovan u svom krevetu, a Abderamena su ubili nepoznati ljudi. Tako se završava priča koja u svom prvom dijelu sadrži prikaz Rusoovih ideja o vaspitanju i odrastanju, o idiličnom životu u prirodi, a u drugom dijelu upoznavanje sa surovošću svijeta i njegovog društva, koje nije spremno za promjene.

U romanu imamo i opise života žena u haremu i poređenje s povoljnijim životnim uslovima života žena na zapadu. Zatim Osmanov začuđen pogled na pozorište i operu. U XLVII pismu Osman kneginji Santa Kroče prepričava posetu pozorištu s jednim gostom iz Turske. Iznose se pogledi na pozorište i pravi poređenje između turskog i evropskog pozorišta. Iznosi se kritički stav prema evropskom pozorištu u kojem nema jakih i moralnih likova. Kritikuje se nemoralnost, izbor likova pomodara, koketa, bezbožnika i ljubav kao uzrok svih zapleta. S druge strane imamo prikaz predstava u Carigradu koje služe da pouče i obrazuju mlade ljude. Likovi u njima poseduju kvalitete koji drugi cijene. Na čuđenje njegovog gosta, kako ljudi dovode svoju decu da gledaju kako se ismijavaju očevi i kako se govore „hiljadu bezobrazluka“, Osman odgovara u ironičnom tonu – „Oh!, primjetih ja, oni predstavljaju ove poroke da bi time izazvali osjećanje gnušanja kod omladine“.¹² I ovđe primjećujemo Rusoov uticaj i njegov pogled na pozorište.

Po načinu pisanja, struktuiranju djela i temama koje su zastupljene u *Turskim pismima*, možemo izvući dosta paralela s Monteskejevim *Persijskim pismima*, koja su u literaturi određena kao filozofski epistolarni roman koji daje kritiku društva i njegovih institucija. Slično sredstvo za prikazivanje zapadne civilizacije kroz oči orijentalaca korišćeno je u Adisonovom *Posmatraču*, *U zabavama ozbiljnom i komičnom* Šarla Difremija i drugih pisaca prosvjetiteljskog doba. Međutim, Zanovićev roman nema revolucionarni karakter, ne poziva ni na kakvu reformu društva, čime se suštinski razlikuje od *Persijskih pisama*. U romanu nailazimo i na elemente sentimentalnog romana, u davanju moralnih poruka i želji da se probudi saosećanje kod čitalaca. Takav je slučaj kod Geltrude, ali ipak sam Osman predstavlja potpuni otklon od

¹² Stjepan Zanočić, *Turska pisma*, Obod, Cetinje, 1996, str. 212.

sentimentalnog. Pisac se u pismima koristi otmjenim jezikom, daje nam rafinirana osećanja i galantan duh koji je vladao visokim društvom XVIII vijeka. Iako postoji razmjena čuje se samo jedan glas – Osmanov, izuzetak je jedna razmjena s Geltrudom, koja je *duet*. Upotreba prvog lica u romanesknoj produkciji te epohe dominantna je i gotovo svi pisci ovog vijeka joj pribjegavaju.

Da je Zanočić imao ogromnu želju da bude veliki pjesnik i filozof potvrđuje njegov moto, koji je izabrao za svoju prvu knjigu *Opere diverse* (Razna djela), čije je stihove: „I meni pokušat treba, dić se sa zemlje, i slavan ići od usta do usta“ preuzeo iz Vergilijevih *Georgika*.

Opere diverse štampa u Parizu 1773. godine i posvećuje ih svome ocu Antunu, tada viđenijoj ličnosti, patriciju i posredniku u Budvi. Knjiga pored pjesama sadrži i razna filozofska razmatranja u prozi. Iste godine izdaje i knjigu samo s pjesmama, *Poesie* (Poezija) u Milanu, iako na koranicama knjige piše da je štampana u Ženevi. Većina pjesama u ovim knjigama je na italijanskom jeziku, manji broj na francuskom, dok su na našem jeziku napisana dva stiha na uvodnim stranicama *Opere diverse*, u pohvalu Stefanova oca. Pogrešno su štampana ili loše napisana jer im se smisao ne može razaznati. Uvodni sonet iz *Opere diverse* posvećen je autoru knjige od strane nepoznatog poštovaoca. U njemu Zanočić piše o sebi kao „o rijetkom i uzvišenom njegovom duhu“, zatim o svojim „prekrasnim rimama“, „o velikom imenu njegovom“ i ističe da je za njega „otvoreno polje slave“ i kako „i na varvarskoj obali i na pustome tlu“ njegove Budve na svijet može doći jedan pjesnik poput Dantea ili Torkvata Tasa. Uvodni sonet nam pokazuje njegovu originalnost, iako je svojim pjesničkim kvalitetom daleko od Dantea i drugih pjesnika na koje se poziva. Takođe je i u ovim knjigama uzimao djelove drugih pjesnika i filozofa i obrađivao

ih na svoj način. Za pjesnike je govorio da ne pričaju istinu, da slikaju „stvari daleko od istine i razuma“, da im je zato Platon oduzeo gostoprimstvo u svojoj republici. Ali je znao i za ljepotu laži, podržavao je ukoliko je ona lijepa i časna. U ove dvije knjige, predstavlja se kao filozof koji, iako veoma mlad, promišlja o svakoj stvari slobodno i kritički, osporavajući sve što se protivi „svjetlosti razuma“ i ne služi istini.

Zanović je pisao pjesme svih vrsta koje su onda bile u modi – sonete, madrigale, kancone i kanconete, kantate, anakreontike. Pojedine pjesme koje je pisao, kaže da su se pjevale uz pratnju muzičkih instrumenata ondašnjeg vremena, a pominju se i njihovi kompozitori, najčešće Kvirino Gasparini. Pjesme je izdavao uz napomene koje nam govore đe su nastajale i koji je povod njihovog nastanka. Tako imamo pjesme nastale u Firenci, Rimu, Đenovi, Napulju i drugim mjestima po Italiji, zatim po Francuskoj u Lionu, Parizu, Marseju, po Engleskoj u Doveru, Londonu i mnogim drugim mjestima po Evropi. Najčešće je pisao prigodne pjesme upućene drugim pjesnicima, filozofima, vladarima i drugim moćnicima, lijepim damama i glasovitim pjevačicama, gradovima, republikama. Zatim razne ljubavne pjesme, od uobičajenih salonskih udvaranja ljepoticama, nekad uzetim i skupno, kao damama Đenove, do iskaza o ličnoj ljubavi i njegovom bolu neuzvrćene ljubavi. Posvećivao je pjesme dvijema svojim neuzvrćenim ljubavima, Klori i Leonili, imena su najvjerovatije izmišljena i „pjesnička“. One su za njega bile „ljubazne“, „lijepe“ i „dražesne“, predstavljale su za njega isto što i Laura za Pertraku ili Beatrice za Dantea. Pjevaće im kao što su ti pjesnici pjevali o svojim „gospama“. Međutim, njegova poezija se ne može mjeriti s Danteovom ili Pertrakinom. Ona je više primjerena svome dobu, prefinjenosti i ugladenosti visokog društva XVIII vijeka. To je uobičajena i konvencionalna poezija puna lijepih laskavih riječi bez neke velike dubine u izražavanju oštećanja.

Na raznim mjestima, u knjigama *Opere diverse* i *Poesie*, govori o odlasku u Budvu, o otadžbini i pošećivanju svojih roditelja. U kanconeti *Odlazak autora iz Italije za Dalmaciju*, u napomeni stoji da se pjevala uz citru na muziku „slavnog Gasparinija“, piše kako ga „sudbina odvodi u Dalmaciju“, jadikujuću zbog ostavljanja voljene žene i obećava joj da će čuvati uspomenu na nju, na svojoj rodnoj obali, u Budvi „prastarome gradu i slavnom morskom pristaništu“. O Budvi pjeva i u sonetu, ali ovaj put o povratku „u ljubljenu otadžbinu“ đe će boraviti neko vrijeme, ali ga „pod drugim nebom očekuje druga sudbina“. U napomeni je dopisao da u rodni kraj dolazi iz Italije „da bi ponovo vidio svoje roditelje“. Pisane su na italijanskom jeziku u duhu lijepih prigodnih pjesama s tečnim stihovima i autentičnog ošećanja.

Opere postume (Posmrtna djela) koje je štampao je u Drezdenu 1775. godine sadrže pored pjesama i razna pisma. Zanočić je prije objavljivanja ove knjige proglasio svoju smrt u jednom uglednom italijanskom časopisu zbog čega je i naslovio knjigu *Posmrtna djela*. Pjesme koje je objavio u ovoj knjizi su mahom prigodne, ali ima i ljubavnih. Svojim pjesničkim izrazom se ne razlikuju mnogo od prethodnih, uglavnom je koristio iste pjesničke šablone. Što se tiče pisama, ima raznih, koja upućuje vladarima (carici Katarini II) ili raznim filozofima, pjesnicima i uglednicima. Pisma sadrže refleksije o moralno-političkim predmetima s raznim, ponegđe ciničnim razmišljanjima o svijetu i ljudima.

Možemo zaključiti da je Zanočić stvarao poeziju po modnim i pomodnim ukusima svoga doba. Ona posедуje bogatstvo izraza i melodije i u njoj se ošeća šarm visokog, salonskog društva. Ljubavne pjesme imaju ton patetičnih i sentimentalnih ispovijesti. U njima je obično šećanje izvor patetičnih stradanja, zbog nekadašnje sreće lirskog subjekta koga će ljubav odvesti u

grob. U pjesmama poseže i u prošlost, u antiku i srednji vijek prizivajući pjesnike toga doba. Kroz pjesme raspravlja o raznim događajima kojima daje univerzalan karakter, razmišlja o koncepciji ljudske sudbine i nemoći čovjekovoj naspram nje, o čovjekovoj nesreći koja se nalazi u njemu samome, o ošjećanjima i strasti.

Zanović kroz svoja djela uvijek govori o sebi. Knjigu o Šćepanu Malome, u kojoj piše i o sebi, štampa 1784. godine na francuskom jeziku. Doživjela je nekoliko izdanja i prevedena je na italijanski jezik. Zanovićevo djelo je prvo tog tipa koje se bavi životom i djelom Šćepana Malog. Osnovne podatke dobio je u Budvi i iz pričanja s Petrom I Petrovićem kao i iz predanja. Zna se da je Zanović iz Budve odlazio u Crnu Goru i da je imao prilike da se vidi i s vladikom Savom i s tada mladim arhimandritom Petrom, s kim se vjerovatno više puta susretao. U Crnu Goru je odlazio i boravio poslije smrti Šćepana Malog, kada je Crna Gora bila uzdrmana. Kako sam piše, vladika Sava ga je dočekao veoma prijatno i posvetio mu mnogo pažnje. Piše da je vladika poznao njegovu porodicu, i to od rođenja njegovog pračeda. Omogućio mu je da upozna Crnu Goru, dao mu je i pratnju, u kojoj je bio i arhimandrit Petar. Pokazao mu je svoj arhiv i riznicu i kako sam piše uputio ga u najviše političke i državne tajne, nudići mu da ostane u Crnoj Gori i pomogne vladici da povрати i učvrsti mir koji je Šćepan Mali poremetio. Ali Zanović nije mogao prihvatiti ponudu jer je bio željan velike pozornice za svoja djelovanja. Kako piše, dali su mu najšira ovlašćenja i gramate, uzeli veliki zajam od Venecije za troškove puta i odaslali ga u Rusiju zajedno s arhimandritom Petrom i pratnjom. U cijeloj ovoj priči, pored nekih istinitih događaja, ima dosta preuveličavanja i izmaštanih detalja. Takva je i tvrdnja da je on Šćepan Mali ili njegov nasljednik, što je više puta pisao u raznim pismima upućenim kralju Fridrihu II.

Stefan Zanović
oko 1780. godine

Knjiga se sastoji iz dva dijela – *Šćepan Mali lažni Petar III car Rusije* i *Istorijsko-političke bilješke o Crnoj Gori i Crnogorcima*. U knjizi imamo proizvoljnih i svakovrsnih tvorevina ali kako se čini i dosta istinitih činjenica, koje su prvi put objavljene o životu i vladavini Šćepana Malog, što su potvrdili kasniji historičari. Takvi su proglas – *Šćepan Mali ili Stefano Piccolo, koji će uskoro postati veliki, objavljuje da jabuke još nijesu zrele...* zatim rada na cesti i ranjavanja, dolazak Dolgorukova, novac s ceste koji niko nije smio da uzme, rezidencija u Brčelima, vješanja, dvor Ivana Crnojevića od kojeg su sačuvani samo temelji, uloga Marka Tanovića i položaj vladike Save Petrovića, sklonost prema vinu i svirki, Stanko Grk iz Moreje. Kroz čitavu knjigu imamo miješanje autentičnih svjedočanstava sa Zanovićevom maštom i njegovim prilagođavanjem historije za sopstvene potrebe. Drugi dio *Istorijsko-političke bilješke o Crnoj Gori i Crnogorcima*, kako

navodi Rotković, prvi je obuhvatniji etnografski prikaz o Crnoj Gori i Crnogorcima. Zato je Zanovićeva knjiga o Šćepanu Malom, s ovim dodatkom, dragocjeno svjedočanstvo jednog vremena, uza sve pogreške datuma i prilagođavanja planovima pisca.¹³ Njome su se koristili pored mnogih stranaca i Petar I, Petar II, Sarajlija, Vuk Karadžić, Ljubiša, Antun Kojović, brojni historičari i književnici.

U *Šćepanu Malom* možemo pronaći elemente beletristike, ali i filozofiju prosvjetiteljstva, odnosno njenu kritičku misao – „Jedino filozof traži uzrok čudesnog i ne dozvoljava da bude zasjenjen, dok prost čovjek vidi čudo, slijedi ga i vjeruje mu i bez najmanjeg ispitivanja; utoliko je nešto nevjerovatnije, utoliko ga svijet više poštuje i više uvažava kao istinito; svaka akcija, svaka priča, koja ima pečat neobičog i misterioznog naići će na više obožavalaca nego kritičara“. U knjizi se nalazi i jedan svojevrsan ogled o vaspitanju, za koje vjeruje da je jedna od najneophodnijih stvari u ljudskom društvu – „a kada je ono zapušteno, nastaju varvarstvo misli i prostota ošućanja: Crnogorci su zbog toga svirepi“.

Knjiga o *Skenderbegu – Veliki Kastriot od Albanije* predstavlja svojevrsnu istoriju u kojoj učestvuje i sam pisac. Knjiga je imala velikog odjeka u Evropi i prevedena je na više jezika (njemački 1780, i ponovo 1784, zatim na švedski 1788. – poslije Zanovićeve smrti, na ruski dva puta 1782. i 1788, a preko ruskog na novogrčki). Zanović se tokom pisanja knjige oslanjao na literaturu, kako piše Rotković „toliko začinjenu fantazijama, da se i pisac Zanovićevog tipa često u knjizi kritički osvrće na razna preuveličavanja i nemogućnosti... upoređivao razne izvore i dao svoju skraćenu verziju koja je

¹³ Radoslav Rotković, *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 141.

upravo zbog te preglednosti i imala veliki odjek.“¹⁴ Pominje hroničare i kritikuje njihove nevjerovatne procjene turskih i albanskih gubitaka, dodajući da istoričari, kao i pjesnici, pripisuju svojim idolima vrline koji oni nemaju. Pisana je kao istorijsko ostvarenje, ali se teško može razlučiti da se autor oslanja na istorijske izvore, a da pravi sopstvene konstrukcije, da prestaje istorija, a počinje legenda. „Istorijski i literarni sloj“ posložen je tako da „se uzajamno osporavaju ili relativizuju“.¹⁵

U Zanočićevim konstrukcijama možemo pronalaziti malo književnoga, nastalog njegovim ličnim potrebama i fantastičnim ambicijama. Napisao je testament, navodno namijenjen Skenderbegovom sinu, da ga nauči kako da vlada. U njemu ima određenih nelogičnosti, koje je ubačio Zanočić zbog svojih potreba, pa se tako govori i o novinama prije pronalaska štampe. Objavljen je, kao da se radi o autentičnom dokumentu, u „Allgemeine Deutsch Journale“ kao *Testament des Grossen Castriotto*. U stvari testament predstavlja poslanicu Zanočića upućenu caru Josifu II, kome je i posvetio knjigu. Nema literarne kvalitete knjige o Šćepanu, ali ima izvjesnu književnu vrijednost, jer pored suhoparnog ređanja određenih podataka imamo prisutnu maštovitost i retoričnost.

Kako primjećuje Sofija Klaczić-Đuričković u svom radu *Braća Zanočić kao predstavnici racionalizma na tlu crnogorskog primorja*:

„Mada je predmetna osnova djela vezana za kontekst srednjovjekovlja, njegova misaona nadgradnja proizilazi iz poetičke filozofije prosvjetiteljstva: ‘Ja ne znam veće slave za

¹⁴ Isto, str. 142.

¹⁵ Slobodan Kalezić, „Stefan Zanočić – život kao roman“, u knjizi: *Crnogorska književnost u književnoj kritici III*, Univerzitet Crne Gore & IP „Obod“, Podgorica, 2000, str. 129.

jednog vladara od sreće njegova naroda', 'ne čini prijesto čovjeka poštovanim, već ugled trona zavisi od onoga ko na njemu sjedi', 'Nemojte mijenjati vjeru interesa radi'.¹⁶

A mogu se izdvojiti i još neka prosvjetiteljska učenja i ideje poput vjerske tolerancije – „Pazite da vaša nacija bude vaspitana u hrišćanskom duhu, ali nemojte nikoga ubjeđivati silom. Sunce, koje je ogledalo Boga, jednako grije i Turke i hrišćane!...“ Ovom knjigom Zanović je htio da dokaže kako je on Skenderbegov potomak na XI koljeno, ne iznosi tačne tvrdnje, ali daje određene indicije i ostavlja otvoreno pitanje Kastriotovih nasljednika.

Ogledao se i u drami. *Didonu* je štampao zasebno, a komedijicu *Turska svadba* u drugoj knjizi *Turskih pisama* na njemačkom jeziku. Ima naznaka da je napisao i dramu u pet činova o Skenderbegu. Kako navodi Radoslav Rotković, „u amsterdamskom arhivu postoji samo početak prozne tragedije o Skenderbegu, mada je sačuvana i Zanovićeva ceduljica po kojoj je njegovo djelo pripisano Dibuisonu.“¹⁷ Na naš jezik prevedena je samo *Didiona* u knjizi *Pakao ili nebo*. Rotković piše da je u odnosu na Vergilija Zanović originalan zato što je pripovjedački oblik zamijenio dramskim. U njegovoj obradi izostavio je Didoninu sestru i prepričavao događaje, zadržavši se na jednoj dramskoj sceni, dobro razrađenoj, koja prikazuje rastanak Eneje i Didone završavajući Enejinim odlaskom i Didoninom smrću. Ipak on nije imao onoliko stalnosti i dubine koliko treba za rad na jednoj drami pa je i u ovom žanru ostao fragmentaran.

Knjiga *Misli* spada u refleksivnu Zanovićevu prozu, sadrži njegova promišljanja o raznim sferama života, data na jezgrovit način i koja izražavaju aforistički sažetu, kritičku, novu misao

¹⁶ Sofija Kalezić-Đuričković, *Isto*, str. 142, 143.

¹⁷ Radoslav Rotković, *Isto*, str. 145.

svoga doba. Pored njegovih novih i originalnih misli nalazimo i modificirane formulacije starih mislilaca. Čini se da su od najveće vrijednosti one Zanočićeve sentence u kojima izražava duh svoga vremena ili lično iskustvo. O ugledu piše – „Ugled liči na zvono koje i na najmanji pokret – zazvoni“. O religiji – „Imamo dovoljno religija koje nas uče da mrzimo, a malo onih koje nas uče ljubavi i uzajamnom pomaganju“. O njegovom iskustvu s prinčevima – „prinčevi liče na šumsko drveće koje katkada pruža dobar hlad ali veoma rijetko – plodove“ ili „prinčeve treba posmatrati kao vatru – ni izbliza ni izdaleka“.

Objavljivao je i razne društveno-političke spise, najviše posvećene dešavanjima u Poljskoj. Najvjerojatnije inspirisan njegovim poljskim prijateljima i zaštitnicima knezom Karolom Rađivilom (1734–1790) i Mihailom Oginjskim (1728–1800). Djelo u potpunosti posvećeno političkoj situaciji u Poljskoj, *Le destin politique de la Pologne (Politička sudbina Poljske)* objavljeno prvi put 1778. godine a štampano kasnije nekoliko puta s manjim stilskim ispravkama pod naslovom *L'Horoscope politique de la Pologne, de la Prusse, de l'Angleterre etc.* Zanočić u njima daje detaljnu analizu kako unutrašnjih prilika u Poljskoj, tako i međunarodnu situaciju s aspekta mogućnosti promjene teškog položaja poljske države. Da nije bio šarlatan u političkom smislu govore nam riječi Ilone Čamanjske i Boguslava Željinskog iz njihovog rada *Poljska djela Stefana Zanočića* –

„Čitajući Zanočićeve političke radove teško je poreći njegovo znanje i pronicljivost u ocjeni situacije. Začuđuje on savršenom upućenošću u međunarodnu situaciju. Njegova ocjena aktuelnih prilika i političkih ciljeva pojedinih evropskih velesila bila je neobično tačna.“¹⁸

¹⁸ Ilona Čamanjska i Boguslav Željinski, „Poljska djela Stefana Zanočića“, u *Crnogorska književnost u književnoj kritici III*, Univerzitet Crne Gore,

Napisao je Zanović još mnoge raznovrsne spise upućene raznim ljudima: *Chansons amoureuses à Gettrude de Pologne (A la Haye)*, knjigu *Epitres Pathétique*, *La Poésie et la Philosophie d'un Turc*, mnoga pisma, ispovijesti, političke i sociološke dijagnoze stanja u pojedinim zemljama, razne projekte. Ono što ih krasi, što im daje određenu literarnu vrijednost, jeste Zanovićev uglađen, savršeno elegantan stil pisanja koji je izgradio.

Djelo Stefana Zanovića značajan je iskorak u istoriji crnogorske književnosti. Ono u potpunosti prati književne tokove koji su popularni u Evropi XVIII vijeka, što ne možemo reći za sve njegove književne savremenike u Crnoj Gori. Kao takav on i danas privlači pažnju mnogih istraživača i istoričara književnosti, a budući da je dobar dio njegovih zapisa i zapisa o njemu ostao nepreveden na crnogorski jezik, smatramo da nova svestranija proučavanja lika i djela Stefana Zanovića tek predstoje. U ovome radu nije data cjelovita analiza njegova djela, već je načinjen pokušaj da se ono protumači u kontekstu epohe u kojoj je nastalo.